

УДК 94(36):801.311

DOI: 10.30840/2413-7065.1(82).2022.256275

СЕМАНТИЧНЕ ГНІЗДО «САМЕЦЬ», «БИК»
В ІНДОІРАНСЬКІЙ ГІДРОНІМІЇ СХІДНОЇ ЄВРОПИСергій НАЛИВАЙКО

orcid.org/0000-0001-8162-1340

кандидат історичних наук, директор НДІУ

Анотація. У статті аналізується сукупність гідронімних найменувань Східної Європи, що їх є вагомим підстави пов'язати з низкою індоіранських лексичних основ семантичного гнізда «самець», «бик». Показано, що, окрім цілком прозорих найменувань на Вол-, Бик-/Бич-, Буй-, Скот-, Тур- та ін., які переконливо тлумачаться зі слов'янських мов, гідронімна карта Східної Європи представлена низкою мени очевидних «самцевих» найменувань, оформлених архаїчними індоіранськими лексемами *var*, *go*, *ukšan*, *vrish* та ін., що формують субстратний шар східноєвропейської гідронімії. Численність такого роду найменувань, виокремлення яких у багатьох випадках додатково підтверджується зв'язками глосування та ономастичним контекстом, а також їх широке представлення на рівні макрогідронімії регіону визначають семантичне гніздо «самець», «бик» як одне із системоутворюючих для гідронімної карти Східної Європи у давню добу. Стаття пропонує сучасне, більш переконливе та методологічно обґрунтоване тлумачення низки непрозорих та хибно етимологізованих найменувань східноєвропейської гідронімії, здійснене шляхом звернення до даних індоіранської мовної та культурної традиції, що надає додаткових підстав для істотного уточнення перебігу й специфіки етнокультурних процесів на теренах Східної Європи у давню добу.

Ключові слова: східноєвропейська гідронімія; семантичне гніздо «самець», «бик»; Дніпро; Дністер; ономастика; індоарійська традиція; індоєвропейістика; методологія ономастичних досліджень; індоіранські мови.

SEMANTIC NEST "MALE", "BULL"
IN THE INDO-IRANIAN HYDRONYMY OF EASTERN EUROPESerhii NALYVAIKO

Candidate of Historical Sciences, Director of RIUS

Annotation. The article analyzes the set of hydronymic names of Eastern Europe, which should be associated with a number of Indo-Iranian lexical bases of the semantic nest "male", "bull". It is shown that in addition to completely transparent names for Vol-, Byk-/Bych-, Bui-, Scot-, Tur- etc., which are convincingly interpreted from Slavic languages, the hydronym map of Eastern Europe is represented by less obvious "male" names, decorated with archaic Indo-Iranian lexemes *var*, *go*, *ukshan*, *vrish*, etc., belonging to the substrate layer of Eastern European hydronymy. A significant number of such names, the semantics of which in many cases are further confirmed by the links of glossing and onomastic context, as well as their broad representation at the level of macrohydronymy of the region, define the semantic nest "male", "bull" as one of the basic for the hydronymic map of Eastern Europe of the old age. The article offers a modern, more convincing, and methodologically more reasonable interpretation of a number of opaque and erroneously etymologized names of Eastern European hydronymy, made by referring to the Indo-Iranian linguistic and cultural tradition. This provides additional grounds for a significant clarification of the course and specifics of ethno-cultural processes in Eastern Europe in ancient times.

© Наливайко С.

Key words: *Eastern European hydronymy; semantic nest "male", "bull"; Dnieper; Dniester; onomastics; Indo-Aryan tradition; Indo-European studies; methodology of onomastic research; Indo-Iranian languages.*

На продовження комплексного підходу до розгляду системи східноєвропейської гідронімії за принципом семантичних гнізд, започаткованого у низці наших попередніх праць [15; 16; 20; 22 та ін.], у пропонованій статті здійснено спробу осмислення одного з найбільш цікавих і, виходячи з сукупності наявних наукових даних, визначальних для східноєвропейської гідронімії семантичного пласта «самець», «бик». Прикметно, що за своїм місцем у гідронімному назвотворенні ця семантична категорія цілком могла би посперечатися зі, здавалося б, провідними у творенні назв водних об'єктів значенневими сенсами «вода», «ріка», і цю обставину годі розглядати як випадкову. На користь такої думки промовляють, зокрема, дані індоіранської мовної та культурної традиції, засвідчуючи особливу семантичну близькість і мовну спорідненість понять «бик», «самець», з одного боку, а також «волога», «вода», «дощ» – з другого [27, с. 778]. Так само в архаїчних уявленнях низки і.-є. народів, серед них і предків слов'ян, самець, бик нерозривно асоціювався із поняттям родючості, плодючості, а відтак – і врожаю, багатства, добробуту, благополуччя громади [14, с. 34–36; 17, с. 528 і наст.]. А оскільки близькою функцією в уявленнях про світобудову надіялася й вода, ця обставина цілком закономірно мала відбитися і в давній гідронімії. Тож з огляду на функціонально-семантичну близькість означених категорій численні давні гідроніми могли мати обидва ці, до певної міри, синонімічні семантичні значення – «Вода»,

«Ріка», «Самець, Бик», «Самець-ріка», «Бик-Вода» і под. З цієї причини при етимологізації назв водних об'єктів сучасному дослідникові не завжди зрозуміло, якому саме з твірних апелятивів слід віддати перевагу і чи сучасна потреба тлумачення архаїчного гідроніма справді вимагає такої однозначності й категоричності у спробах його етимологізації, що часом невинувато спрощує багатовимірну картину архаїчних світоглядних уявлень наших далеких предків. У кожному разі цей принциповий момент слід неодмінно враховувати, розглядаючи матеріал, представлений у цій статті.

Попри неодноразові спроби принципового обґрунтування підходу, спрямованого на визнання «самцево-бичачої» семантики як системоутворюючої у давній індоєвропейській ономастиці [14, с. 34–36; 17, с. 531–538], у лінгвістичній літературі ця частина гідронімікону залишалася не до кінця зрозумілою дослідникам і розглядалася переважно у системі побутування гідронімних найменувань зоонімного характеру, хоч і доцільність їх пов'язування із відповідним апелятивом на означення конкретної тварини часто бралася під сумнів. Зокрема, як зауважував український мовознавець Є. Отін, водні назви типу *Жеребець, Кінь, Бик, Бобер, Вовк* і под. не слід розглядати як елементарну фіксацію певного біологічного виду у конкретній місцевості, адже такий підхід суперечить ономасіологічним засадам гідронімії [24, с. 18, 23]. Як мотиваційну ознаку для такого типу найменувань найчастіше вказували на значення «річка, що славиться

пасовищами за своїми берегами», що давало підстави бодай опосередковано пов'язати назву річки із назвою конкретної тварини. Малопереконливим вважаємо й припущення щодо лише формальної тотожності згаданих гідронімів із загальноживаною лексемою *самець* «істота чоловічої статі» та співвіднесення потамонімів *Самець* із відповідним гідрографічним апелятивом (пол. *samica* «головне русло річки», в українському словнику не представлено) [3, с. 135]. На наш погляд, такий суто формальний підхід до тлумачення найбільш архаїчної частини східноєвропейського гідронімікону цілковито ігнорує світоглядно-міфологічне підґрунтя номінативного процесу, що обов'язково має враховуватися у спробах його етимологізації.

У Східній Європі маємо низку гідронімів *Самець*, *Самец*, *Samiec* (в Україні переважно у водозборах Середнього Дністра, Горині, Південного Бугу, Росі, Тетерева тощо) [9; 28, с. 486–487]. Аналогічну семантику іноді приписували і гідронімам *Буг*, *Бугай*, пов'язуючи їх постання із відповідним тюркським апелятивом (пор. тюрк. *buga* «бик») [докл. див.: 1, с. 264; 4, с. 160–162; 30, с. 90–91], що характерно не лише з огляду на ймовірну етимологію давнього означення Південного Бугу – *Gīpanis* (при індоар. *go* «корова», «бик» + *pani* «вода», пор. у словотвірному сенсі гідронімну пару *Gī-panis*/*Ку-бань*) [14, с. 69], але і в характерному для регіону в цілому побутуванні двоконпонентних найменувань із компонентом «вода», «ріка» на кшталт *Кінські води* (суч. Конка, д. Дніпра), *Вовчі води* (суч. Вовча, д. Сіверського Дінця), *Сині води* (суч. Синюха, д. Півд. Бугу, щодо альтернативного тлумачення назви див. нижче), *Ворυσθένης/Бористен*

(«Вепр-ріка», при індоіран. *varaza/varaha* «вепр», «самець» і *danu* «вода», «ріка» та враховуючи фонетико-метатезний характер форм *Дана-пріс*//*Борис-мен*) [16], *Danaster/Дністер* (докладніше див. нижче) тощо. Гідронімія Східної Європи подає й численні гідроніми на *Вол-*, *Бик-/Бич-*, *Буй-*, *Скот-*, *Тур-* та ін., зупинятися на яких тут немає особливої потреби з огляду на переважну прозорість і слов'янський мовний характер цих водних найменувань. Виняток з огляду на міркування концепційного гатунку зробимо хіба що для гідронімів на *Тур-*, а також докладніше зупинимось на низці менш очевидних та «завуальованих» «самцевих» і «бичачих» гідронімів Східної Європи.

1. *Tur-* «бик», «тур»

Дикий тур (лат. *Bos primigenius*, також *urus*, *ure*) – первісний бик, спільна назва вимерлих диких представників роду *бик*, що свого часу був поширений усією Європою. До споріднених назв цієї тварини в і.-е. мовах належать праі.-е. **táwros*, д.-рус. *туръ*, ст.-слов. *тоуръ*, праслов. **turъ*, укр., рос., білор. *тур*, в.-луж., н.-луж., чес., пол. *tur*, полаб. *tāur*, лит. *taūras*, лат. *taurus* «бик», д.-прус. *tauris* «зубр», авест. *staora* «бик», сак. *stūra* «тварина», согд. **stōr* «домашня тварина», гот. *stiur* «бик, теля» тощо. Тур – один із народних символів українців: як наголошував історик і фольклорист Б. Рибаків, «етнографічний матеріал з культури бика-тура величезний», а культ бика, «буй-тура», «яр-тура» як культ ярої життєвої сили зберігався у слов'янських народів тривалий час [26, с. 537–538].

Назва тура рясно відбита в українській ономастиці: лише топонімів на *Тур-* в Україні – близько сотні,

переважно на Закарпатті й Волині, при цьому такої густоти «турової» топонімії не знає жодна європейська країна [14, с. 285]. *Тур* – основа численних східно-європейських гідронімів: ономалексми з коренем *Тур-/Tur-* закріплені в басейнах практично усіх великих річок слов'янського світу [2, с. 17]; до таких слід віднести й низку балтійських гідронімів *Taurė, Taurupys, Taurelis*, латис. *Taurupe*, д.-прус. *Tauro, Taure* і под. І. Железняк збирила численні дані з мікротопонімії України, зокрема Києва, в якій виразно відбитий культ Тура [10, с. 140–145]. При цьому питання про тлумачення того чи іншого гідроніма з коренем *Тур-/Tur-* у лінгвістичній літературі розв'язувалося переважно через прямий або опосередкований зв'язок із загальнослов'янською назвою тварини **turь*, хоч і порушувалося питання пошуку альтернативних етимологічних варіантів [2, с. 17]. На теренах Східної Європи «турові» гідроніми представлені численними назвами, з-поміж яких нижче наводимо лише незначну частину, важливу, зокрема, своїм «самцевим» топонімічним контекстом:

Тур – р., л. д. Тиси (бас. Дунаю) [28, с. 574]; назву пов'язували також з іран. *tura* «швидкий, стрімкий»;

Тур – п. д. Прип'яті (бас. Дніпра), у Мозирському р-ні Гомельської обл.; тут і оз. *Тур*, м. *Турів*, н. п. *Верасніца* (щодо зв'язку назв на *Верас-/Верес-* із поняттям «самець», «бик» див. нижче);

Турá – р., л. д. Ужа (бас. Прип'яті-Дніпра) у Чорнобильському р-ні на Київщині, де й рр. *Туравка*, *Торчанка* і *Торчинка* [28, с. 574] (щодо семантики назв *Уж*, *Чорнобиль* у контексті самцево-бичачої топонімії див. [14, с. 289, 316]);

Tur – оз. в бас. Зах. Бугу в гідросистемі Вісли, тут і *Zatoka Tur* – д. *Biebrzy* [2, с. 22];

Тура – п. д. Луха (бас. Клязьми-Оки) [2, с. 23];

Велика Турава (пол. *Wielka Turawa*) – р. на Івано-Франківщині, вит. р. *Турава* (вар. *Турова*) (бас. Лімниці-Дністра) [28, с. 88], тут і г. *Турова*; також *Турава* (пол. *Turawa*) – оз. в бас. Одеру;

Турейка – низка річок: 1) (вар. *Туренка*) п. д. Брусавца (бас. Десни) (щодо імовірної «самцевої» семантики компонента *Брус-* див. нижче); 2) д. Бречиці, що впадає у р. Снов (щодо імовірної «самцевої» семантики компонента *Бреч-* див. нижче); 3) л. д. Уси (бас. Десни); 4) (вар. *Турій*) п. д. Свапи (бас. Сейму); 5) (вар. *Турійка*) л. д. Жерева (бас. Ужа-Прип'яті-Дніпра) [28, с. 575]; 6) л. д. Угри; 7) р. у Московській обл., п. д. Березинки (щодо імовірної «самцевої» семантики назв на *Берез-* див. нижче) та ін. [9];

Туренка – низка допливів Березинки на лівобережжі Остра (щодо зв'язку назв на *Остр-* та *Берез-* із «самцевою» семантикою див. нижче); також *Турометка* – п. д. Плісси, п. д. Березини [2, с. 22, 28];

Турець – кілька ручаїв: 1) п. д. Тур'ї на лівобережжі Сноу у бас. Десни; 2) д. Почайни, п. д. Дніпра, нині не існує; 3) п. д. Тур'ї (бас. Сноу-Десни-Дніпра) на Чернігівщині; пор. с. *Турівка* Корюківського р-ну тієї ж обл. [28, с. 575];

Турэц – оз. в бас. Ловаті (гідросистема Неви); також *Турьцакае возера* – оз. в бас. Ули, гідросистема Зах. Двіни [2, с. 25];

Turec – л. д. Вага; *Turiec, Malý Turiec, Východný Turiec, Západný Turiec* – ріки в бас. Slanej у Словаччині, тут і р. *Turčok*; *Tureczno* – озеро в бас. Бугу в гідросистемі Вісли [2, с. 26–27];

Турица – 1) л. д. Таруси (бас. Нарі-Оки); 2) л. д. Сухони, р. бас. Північної Двіни [9]; *Turica* – д. Тур'ї в бас. Ужа в Словаччині [2, с. 25];

Туричка (вар. *Туриця*, *Турчанка*) – р. на Закарпатті, п. д. Тур’ї (бас. Бодрогу-Тиси-Дунаю), гирло в смт Тур’ї *Ремети*; н. п. *Турички* й *Туриці* [28, с. 575];

Турів – старе русло Дністра на Івано-Франківщині. *Турла* – рукав Дністра і назва його гирла, місце впадіння в Дністровський лиман (щодо імовірного зв’язку назви *Дністер* зі значенням «самець», «бик» див. нижче) [28, с. 575];

Турія – рр.: 1) (вар. *Тур’я*) д. Прип’яті (бас. Дніпра), початок біля с. *Затуриці* на Волині, із н. п. *Турійськ*, *Турічани*, *Туропин* у *Турійському* р-ні тієї ж обл.; 2) у бас. Горині-Прип’яті-Дніпра із с. *Турівка*; 3) (вар. *Гентурка*, *Гантурка*) п. д. Великої Висі (бас. Південного Бугу) із с. *Турія* на Кіровоградщині [28, с. 575]. Пор. також низку гідронімів *Турія* в Болгарії [34, с. 645]. Не виключена можливість, що форма *Турія* в окремих випадках може відбивати іран. *darya* «ріка», як у назвах *Сирдар’я*, *Амудар’я* (остання в давнину означувалася також *Вахш*, *Окс* «Бик»);

Турка – низка річок: 1) л. д. Пруту на Дунаї; 2) *Турка* (вар. *Турочка*) – л. д. Клевені, п. д. Сейму; спроба реконструкції прагідроніма **Turka* була здійснена В. Шульгачем [2, с. 26];

Тур’янка (вар. *Туржанка*, істор. р’ка *Тоур’я*, 1413 р.) – п. д. Свічі (бас. Дністра) [28, с. 576]; За О. Трубачовим, форма *Turzancka* відбиває первісне **Турянка*, спотворене внаслідок польської писемної фіксації [34, с. 508];

Торч (вар. *Торчик*, *Торчак*, *Старчиця*, *Торчиця*, *Торц*, *Торець*) – р. на Київщині, д. Росі, початок біля с. *Стрижавка* (Ставищенський р-н, тут і с. *Торчиця*) [28, с. 570] (щодо імовірної «самцевої» семантики назв *Рось* і *Стрижавка* див. нижче); пор. *Торчеськ* – літописне місто на

р. *Торч*, назву якого пов’язують з етнонімом *торки* (літоп. *торци*);

Торч (*Торча*) – р. на Черкащині, л. д. Гірського Тікичу (бас. Синюхи-Південного Бугу) (щодо ймовірної «самцевої» семантики назви *Синюха* див. нижче);

Торчинка – р. на Київщині, д. Ужа, с. Рудня-Вересня (Чернобильський р-н) (щодо ймовірної «самцево-бичачої» семантики назви *Вересня* див. нижче) та багато ін.

2. *Vara, var* «самець»

В одній із попередніх статей, присвяченій дослідженню семантичного гнізда «вода», «ріка» у східноєвропейській гідронімії, ми звертали увагу на індоар. *vara, var*, що, окрім розглядуваного значення «вода», «роса», «волога», має у санскриті й значення «самець» [27, с. 778]. Прикметно, що компонент *Var-/Ver-/Vip-* у східнослов’янській гідронімії має й варіант *Ir-, Jr-*, що підтверджується побутуванням гідронімних пар *Ірва/Ірва, Ірдин-Ірдинь/Ірдин, Ірна/Ірна, Ірпінь/Ірпінь-Ірпінь, Ірунь/Ірунь* тощо [28, с. 224]. З огляду на це увагу привертають, зокрема, два потамоніми *Ірклій* на Черкащині – л. д. Дніпра (тут і с. *Іркліїв* у Чернобаївському р-ні) та п. д. Тясьмина (вар. *Лисянка*, щодо імовірної самцевої семантики назв на *Лис-* див. далі) [28, с. 223]. Характерною у цьому розумінні видається і назва *Ірпінь* (вар. *Рупинь, Рпень, Орпєй, Рорп, Рерна*) – р., п. д. Дніпра на Житомирщині та Київщині. К. Мошинський виводив назви *Ірна* та *Ірпінь* з кореня **reu-, *rou-* «рвати, рити, копати», посилаючись при цьому на передачу в назвах річок Наддніпрянщини початкового **rъ-* не лише через *ro-, -r-*, але й також через *ir-, or-*, як-от у назвах *Ržaveč, Iržaveč,*

*Oržavec** [8, с. 84] (щодо альтернативного тлумачення семантики «іржавих» гідронімів див. нижче).

Варіантом первісного *var-* «самець» у ряді випадків, очевидно, може виступати й початковий компонент *Бор-*, що у низці випадків додатково підтверджується гідронімним контекстом та семантичними відповідностями на рівні річка-доплив:

Борин – р., л. д. Брустурянки [28, с. 64] (щодо зв'язку компонента *Брус-* зі значенням «самець», «бик» див. нижче);

Борівка – дві річки: 1) на Сумщині, п. д. Сейму (бас. Десни); 2) у бас. Синюхи-Південного Бугу [28, с. 64] (щодо імовірної «самцевої» семантики назв на *Син-* див. нижче);

Боровиця – р. на Черкащині, п. д. Росі [28, с. 65] (щодо зв'язку компонента *Рос-* зі значенням «самець», «бик» див. нижче);

Боровичка – р. на Черкащині, д. Дніпра (щодо «самцевої», «вепрової» семантики найменування *Данаяпер-Дніпро* див. [16]);

Боромолка – р., д. Ірші (бас. Тетерева-Дніпра) [28, с. 65];

Боронівка – р. у с. Биківці на Тернопіллі [28, с. 65] тощо.

3. *Go-gu-gau* «корова, бик, худоба»

Індоар. *go, gava* «корова, бик» формує у санскриті низку похідних термінів – *gavi* – «корова», *gava, gavaḥ* – «бик», *gavala* – «буйвіл», *gaviṣha* «прагнучий корів», *gaviṣṭhi* «війна» (досл. «здобуття корів») тощо [39, с. 286]. Індоар. *go-gu-gau* «корова, бик, худоба», відбите в іран. *gāu, gāo, gāv* «бик», формує і спільну для слов'ян назву великої рогатої худоби *goveḍo* [31, с. 47–48]. Термін *go* із відповідним семантичним навантаженням неодноразово виступає у назвах

святих річок давніх аріїв – *Годавари* «Дарувачка корів», де *go/gau* «корови, худоба», *da* «давати, дарувати, наділяти», а *vari* «вода, ріка»; *Гоматі-Гомті* «Корона», *Гомадгі* «Багата коровами» тощо. Припускаємо, що означений компонент мав усі підстави відбитися і у східноєвропейській гідронімії:

Гавенський – яр у бас. Сіверського Дінця [28, с. 125];

Гавинів – пот. на Івано-Франківщині, у с. Малий Рожин на Косівщині [28, с. 125];

Гавінга – р. на Вологодщині; тут і рр. *Гавіша, Гав'яна* [9];

Гов'янка – р. на Сумщині, л. д. Сейму (бас. Десни-Дніпра) [28, с. 144];

Говинець – пот. на Чернівецьчині (бас. Серету-Дунаю) [28, с. 144];

Говтва (Голтва) – р. на Полтавщині, л. д. Псла (бас. Дніпра) [28, с. 144]; також *Говтівська* – болото у бас. Сіверського Дінця [28, с. 144];

Госира – р. у Любарському р-ні на Житомирщині, де й села Бичева, Велика Волиця (пор. індоар. *go-kshira* «коров'яче молоко») [27, с. 181, 196];

Гудимів Потік – пот. на Чернівецьчині, д. Дерезлюю (бас. Пруту-Дунаю), тече в с. *Коровія*; тут і пот. *Гудиці*, л. д. Ринги [28, с. 160];

Овда (вар. *Говда*) – р. на Сумщині (бас. Псла) із допливом *Гудка* [28, с. 160]. Назва, імовірно, сходиться до первісного *go/gau* «корови, худоба» + *da* «давати, дарувати» й дослівно означає «Дарувачка худоби».

4. *Uštra/usra/uhra/ukra* «бик, самець»

Із розглядуваною в одній із попередніх статей і.-е. дієслівною основою *sar-sr-str* «текти, литися, плинути» [15] споріднений й індоарійський термін *usra-uštra* «самець, бик» [39, с. 176],

представлений також в авест. *staora*, іран. *ustra/uhra/ukra*, гот. *stiur*, англ. *steer*, нім. *stier*, грец. (*s*)*tavros*, лит. *tauras*, слов. *tur* та ін. з аналогічним значенням.

У цьому контексті доволі перспективним видається повернення до дискусії щодо тлумачення потамоніма *Дністер*. Останній у давніх авторів згаданий як *Tύρης* (Herod., IV, II, 47), *Tύρας* (Strab., VII, 3, 14), *Danastius* (Amm., XXII, 42), *Danaster* (Iord., 30, 35), *Δαναστρίς* тощо [25, с. 64]. Літописний етнонім *тиверьци* М. Фасмер трактував як «ті, що живуть по Дністру», звідки отримував слов'янську форму назви нижньої течії – **Tivrъ*, вбачаючи відповідності з д.-інд. *tura-* «швидкий» і д.-інд. *tivra-* «сильний, різкий» [37, с. 58]. В. Абаєв у назві *Дністер* віднаходив осет. (*u*)*stur* «великий» (при альтернативному осет. *stur* як спільної назви корови й бика) [1, III, с. 155]. Зі спростуванням тлумачення гідроніма *Tiras* з іран. *tura* «швидкий, сильний» (пор. д.-інд. *tura-*, перс., курд. *tūr* «ярий, шалений») виступив А. Білецький, на думку якого назва річки є доіранською. Ю. Карпенко висловив цікаве припущення про те, що скіфи не утворювали назв *Дніпро* та *Дністер*, а лише додали свій географічний термін *dan-*, *danu-* «ріка» до вихідних компонентів, що представлені в сучасних формах назв як *-епр* та *-естр* й історично є найдавнішими, доскіфськими назвами відповідних річок [11, с. 10]. В. Петров, не відкидаючи зв'язку першого компонента назви *Дністра* з індоіран. **dān* «вода, ріка», звернув увагу на другий її складник, що, на думку дослідника, перегукується з низкою гідронімів на *Стр*-цього ж басейну з властивим для низки і.-е. мов протетичним *t* [8, с. 21–22; 29, с. 197]. Беручи до уваги тлумачення

згаданого компонента, автор доходить висновку, що *Дністер* – назва, створена за типологічною моделлю «річка+річка» (**dana+str*), що нібито відповідає загальному розчленуванню двох територій Півдня й середньої смуги Східної Європи [25, с. 67].

Вочевидь, нині маємо підстави уточнити згадані варіанти тлумачень, конкретизувавши здогад Ю. Карпенка і вбачаючи у другому компоненті назви *Дністер* (як, власне, і в назві нижньої течії Дунаю *Icnp*) індоіран. *uštra-ustra* «самець, бик». У такому разі потамонім *Дністер* «Бик-ріка» здобуває характерну парну етимологію у вигляді «самцевого» найменування Дніпра як «Вепр-ріки» (де *-aper* в *Danaper* споріднене з лат. *aper* «вепр» і слов. *vepr*, пор. печенізьке означення Дніпра, подане Йорданом – *Varux*, при індоар. *varaha* «кабан», «вепр», іранська форма якого – *varaz* – відбита, зокрема, у д.-грец. *Бористен*, пор. також *Барахта*, *Барахтянка* і под. [28, с. 33]) [16].

Серед східноєвропейських гідронімів, які, ймовірно, й собі споріднені з індоіран. *uštra/ustra* «самець, бик», що, у свою чергу, історично-семантично близьке до і.-е. *str-* зі значенням «струменіти», «текти», «плинути», відзначимо, зокрема, такі:

Icnp – д.-грец. назва нижньої течії р. Дунай.

Істрівка – р., л. д. Снову (бас. Десни-Дніпра) (при **-sr-* > *-cnp-*) [29, с. 197]. Численні гідроніми на *Icnp-* відомі й у бас. Оки [8, с. 109; 29, с. 198]; пор. *Самець* – пот., п. д. Збруча у с. *Стрівка* [28, с. 485];

Остер (*Востер*, *Востр*, *Остр*) – р. на Чернігівщині, л. д. Десни, літоп. *Вострь*, *Вьстрь*, літоп. під 987 р. – по *Устры* [28,

с. 406]; також *Остереч* – р. на Чернігівщині, д. Мени (бас. Десни) [28, с. 406];

Остра – р. на Львівщині, л. д. Перегноївки (бас. Полтви-Західного Бугу-Вісли) [28, с. 406]; тут і пот. *Острів*, *Остривець*, *Острівка* [28, с. 406]; згадані назви, вочевидь, не мають стосунку до апелятива «острів»;

Остравице – р. в Чехії, п. д. Одри. Назву пов'язують переважно із чеськ. *ostru* «різкий», «швидкий» (пор. чеський топонім і хоронім *Острада*, де й протікає згадана річка) [14, с. 191];

Остриця – р. на Київщині, л. д. Прип'яті, у с. Паришів Чорнобильського р-ну (щодо компонента *Париш-/Барши-* у зв'язку з «самцевою» семантикою див. нижче) [14, с. 316; 28, с. 406]; пор. також *Устриця* – р. на Житомирщині, с. Роставиця (Ружинський р-н) [28, с. 581];

Острівка (*Острувка*, *Струмилова*) – пот. і р. на Львівщині: 1) л. д. Західного Бугу (бас. Вісли); 2) л. д. Стиру (бас. Прип'яті-Дніпра); 3) р. на Житомирщині, д. Рогів (бас. Цвілі-Случі) [28, с. 406]; щодо гідронімії на *Остров-* див. також [30, с. 72];

Стир – 1) р., д. Прип'яті; 2) р. на Житомирщині, д. Роставиці (бас. Росі); пор. також річки в бас. Стиру – *Малий Стир*, *Старий Стир*, *Стирець*, *Стуриця*, *Стурик*, *Стиртиська* [28, с. 530]; пор. також болг. *Дръстър* «Сілістрія» [37, с. 44];

Стрина – дві річки: 1) на Львівщині, л. д. Дністра; 2) на Волині, л. д. Луги (бас. Західного Бугу-Вісли) [28, с. 533–534]. Назву виводили від іллпр. *stri-apa*, *stru-apa*, де *pa*, *apa* – і.-е. компонент зі значенням «вода, ріка», а *stri* зводили переважно до скіфо-сарматського **str* «швидкий, стрімкий»; пор. також *Стриб* – пот. на Волині й Львівщині (бас. Луги-Західного Бугу-Вісли) [28, с. 533];

Струга – низка річок у бас. Дніпра: 1) д. *Бичалки* (бас. Білоусу-Десни); 2) д. *Остра* (бас. Десни); 3) д. *Стоходу* (бас. Прип'яті); 4) д. *Хороброї* (бас. Сейму-Десни); 5) в с. Богдани на Черкащині (Золотоніський р-н); 6) в с. *Острів* на Київщині; пор. також струмки *Струг* (д. Росі), *Строгий брід* (д. Ірпеня) і под. [28, с. 534], *Гайстрова Струга* – д. Березини [28, с. 126];

Струга – низка потоків і річок на Львівщині: 1) л. д. Стривігору (бас. Дністра), між рр. Рудний і Боложівка; 2) д. Гупалівки; 3) на Хмельниччині, д. Калюса (бас. Дністра) [28, с. 534–535];

Стража – р. в Чернівцях, л. д. Яблунівця (бас. Коровії-Дереглу-Пруту-Дунаю) [28, с. 530];

Стриж – р. на Чернігівщині, л. д. Тур'ї (бас. Снову-Десни) [28, с. 533];

Строчевка – р. на Житомирщині, л. д. Кривної (=Коровної?) (бас. Ужа-Прип'яті); *Стричавка* – пот. на Закарпатті, д. Ужа (бас. Бодрогу-Тиси-Дунаю) [28, с. 534];

Стуржий Потік – пот. у смт Тур'ї Ремети на Закарпатті, д. Тур'ї (бас. Ужа-Бодрогу-Тиси-Дунаю) [28, с. 538] та ін.

Прикметно також, що індоар. *uksan* «бик» фонетично (а можливо, й історико-лінгвістично) близьке до авест. *axšaēna*, д.-іран. *axšaina*, осет. *axsīn* на позначення темно-сірого, а особливо синього кольору [1, с. 220–221], тож у сенсі ймовірного калькування нашу увагу закономірно привертають і слов'янські гідроніми на *Син-*, первісна семантика принаймні частини з яких у такому разі може пов'язуватися не з поняттям «синій», а зі значенням «самець», «бик». За таке припущення, схоже, промовляють деякі ономастичні міркування, зокрема непоодинокі факти сусідкування назв із

відповідним семантичним забарвленням (р. *Бики* у бас. Синюхи, рр. *Синюха* й *Синиця* – допливи Росі, р. *Синявка* – л. д. Росави (щодо ймовірної «самцевої» семантики назв *Рось*, *Росава* див. нижче), яр *Бикачі* поблизу н. п. Кокташ «Синій Камінь» (суч. Синьокам'янка) в Криму і под.) [28, с. 47]. Особливо характерним видається географічний ареал навколо скіфського святилища Ексампей у бас. Гіпанісу-Південного Бугу, де засвідчені річки *Синарна* (*Синарка*), *Синець*, *Синичка*, *Синиця*, *Синька* тощо [28, с. 501–502].

На питанні етимологічної ситуації довкола скіфського *Ексампея* слід зупинитися детальніше. О. Трубачов схилився до тлумачення назви з **a-ksata-paya* «непридатна вода», підтверджуючи пропонувану етимологію словами Геродота (IV, 52) про те, що вода у цій місцевості зіпсована одним невеликим, але гірким джерелом, що й надає воді Гіпаніса, з якою воно змішується, специфічного смаку [33, с. 223]. Ст. Наливайко віддавав перевагу тлумаченню назви з індоар. *ukshan* «бик» + *peya* «вода» [14, с. 98] і подібно до низки дослідників припускав ритуальний характер такого називання, підтверджений давньогрецьким перекладом назви як «Священні шляхи», а також фактом розміщення тут знаменитого велетенського казана, зробленого за наказом скіфського царя Аріанта з наконечників стріл (Herod., IV, 81). У зв'язку з останньою обставиною та в контексті тлумачення початкового компонента назви слід вказати і на осет. *ag* «казан» [1, с. 34]. Що ж до локалізації *Ексампая* як річки, то є вагомій підстави пов'язати її з теперішньою *Синюхою*, л. д. Південного Бугу, у р-ні Первомайська (пор. назву *Woniuczka*, п. д. Синюхи). Тут

розташоване й с. *Синюхин Брід*, поблизу якого виявлено залишки давніх поселень, починаючи з доби неоліту.

5. *Vrish* «самець», «бик»

У контексті завдань цієї статті годі обійти увагою й індоарійську дієслівну основу *varsh* [39, с. 893]. Архаїчна й полісемантична, вона невіддільна від цілого комплексу найдавніших світоглядних уявлень, пов'язаних із водою, дощем, зрошенням, родючістю, плодючістю та формує низку термінів із характерною семантикою. Похідна від неї назва самця, бугая у санскриті – *vrish*, досл. «зрошувач, запліднювач»; *vrishabha-vrisha-vrishan* – «самець, бик; чоловік, муж»; прикм. *ṛṣabha (ārṣabha)* означає «бичий» [39, с. 130]. Його і.-е. паралелі представлені, зокрема, в авест. *varəšna* «самець», латин. *verres* «самець», лит. *veršis* «віл, бик, тілець», латис. *virsnis* «бик», чечен. *borš* «бичок, самець», інгуш. *borša* «бичок», фін. *varsa*, а також їх різновидами на *urs*, *urus*, *vrus*, *ors* у романських мовах. Компонент *Vrishal/Vrish* в індоарійській традиції формує численні двоосновні імена, переважно щодо Шиви – покровителя худоби в індійській міфології [39, с. 959 і наст.]. З повноголосим варіантом *vrish-varsh* споріднене й ім'я слов'янського «скотьего» бога *Влес-Велеса*, який з прийняттям християнства став святим *Власієм*, *Власом*, *Уласом*, покровителем худоби, й ім'я якого у своїй архаїчній семантиці означає «Дошовик, Запліднювач, Дарувач», що цілком співвідноситься з його божественною функцією дарувати добробут, багатство, блага [14, с. 58–59, 62]. *Vrish* й назва знаку зодіака *Телець* (*Taurus*). Назви *Varshagiri* й *Varshaparvata* «Бик-гора» (де *giri* й *parvata* «гора») у ведійській світобудові має гірський хребет, що відділяє різні

частини світу (пор. гірську систему *Тавр* і д.-грец. *ταυροσ* «бик», а також історичну пару *руси-таври*) [17, с. 377–380].

З індоар. *vrish* споріднене й індоар. *rasa* «сік», «рідина», «волога», «життєва сила», що сходить до і.-є. *eres, res, ros, rvs*, що означають витікання рідини, первісно, вочевидь, запліднюючої, котра несе в собі цю життєву силу. Індоар. *vrish-versh* «осипати дарами», «дощити», а також *rish, arsh* – «текти, плинути», на слов'янському ґрунті закономірно дали *рош-рос*, з якими споріднені укр. *роса, росити, зрошувати*. З огляду на чергування *r/l* в один ряд із санскр. *vrisha-vrishak* слід поставити й укр. *лоша-лошак-лошиця* (рос. *лошадь*), *лось, лис-лисиця, рись, рисак* «кінь» тощо. У давньоруській книжній традиції відомий персонаж *Китоврас* – чудовисько-кентавр, іноді з крильми; тут компонент *-врас* тотожний санскр. *vrish* «бик», як і відповідний йому компонент *тавр* «бик» у д.-грец. *Кентавр*.

Прикметно, що архаїчна форма *vrish* збереглася у низці топонімів і гідронімів Криму, давньої Таврики. Гомер у VIII ст. до н. е. оповідає про джерело прісної води на схилі гори *Кефало-врісі* «Голова бика» поблизу сучасної Балаклави. Неподалік Алушти відомий потік і гідрографічна система *Врісі-Чесме*, де *чесме* має значення «криниця, джерело, колодязь». Сюди ж слід долучити і низку кримських гідронімів *Вересін-Чесмеси, Вересін-Чокрак, Вірсінь-Узень* і под. З огляду на сказане цілковитим семантичним аналогом пот. *Врісі-Чесме* в Криму можна вважати, до прикладу, струмок *Волове Джерело* в с. Калинівка, між іншим, доплив р. *Вересні* (у бас. Ужа-Прип'яті). У такому разі й сама назва *Вересня* (варіанти: *Вересна, Веросна,*

Веросія, Верена), тут і с. *Вересня* (Поліський р-н), як і р. *Веросія*, л. д. Ужа здобувають імовірну «бичачу» семантику (пор. литовські гідроніми *Versne, Virsnys* і под.) [34, с. 547]. Крім того, враховуючи чергування *v/b* в індоарійських та іранських мовах (пор. індоар. *varsha*/перс. *barish* «дощ», «дощовий сезон»), є підстави вбачати відбиття розглядуваного терміна у низці найменувань на *Берш-/Берж-/Береж-/Борш-/Борс-* та близьких фонетичних варіантів, особливо у тих випадках, що додатково підтверджуються зв'язками калькування та ономастичним контекстом:

Бараші – р., д. Ужа (бас. Прип'яті-Дніпра) [28, с. 33];

Баришка – р., л. д. Дністра [12, с. 20];

Бережа – р., д. Ужа; О. Трубачов сумнівався у походженні назви від слов'янської апелятивної основи [34, с. 481]; пор. також *Бережанка, Бережінка, Бережна* і под. [28, с. 40];

Береза – р., л. д. Десни (бас. Дніпра). На наш погляд, назва містить первісну самцево-вепрову семантику і не має стосунку до фітоніма *береза* (лат. *Bétula*). Пор. також авест. *bərəzant* «високий» щодо тлумачення назви о. *Березань* у низці Дніпра [1, с. 239, 254];

Бершадь – р. на Буковині, л. д. Серету (бас. Дунаю), також *Вершадь* і под. [28, с. 46, 99–100];

Бершадка (*Бершада, Бершад, Бершадка, Бритавка, Бережанка*) – р. на Вінниччині, д. Дохни (остання має й назву *Бик*). О. Трубачов вважав гідронім суфіксальним утворенням на *-ка* від очевидно неслов'янської основи [34, с. 498];

Борсунка – прот., д. Кінської (бас. Дніпра) [28, с. 66; 34, с. 96]. О. Стрижак відносить назву до категорії неясних [30, с. 96];

Боршня – рр.: 1) л. д. Ворскли (бас. Дніпра); 2) д. Удаю (бас. Сули-Дніпра) [28, с. 66];

Борщівка – низка річок на Дніпропетровщині та Херсонщині у бас. Дніпра (пор. також численні гідроніми на *Борщ-*) [28, с. 66–67; 30, с. 76];

Бреч (вар. *Брещиця*, *Бречка*) – р. на Чернігівщині, л. д. Снову (бас. Десни); також *Брещиця* – д. Бречі; *Бричовий Звір* – пот. на Закарпатті (Іршавський р-н), л. д. Сушанської Ріки (бас. Боржави-Тиси-Дунаю); *Брочівка* – р. на Житомирщині, д. Олешні (бас. Ужа) і под. [28, с. 69];

Бристана – л. рук. Дніпра. Звертає на себе увагу близькість гідроніма до давньогрецької форми *Бористен*;

Брусенка – р., д. Брусниці (бас. Пруту-Дунаю), а також дд. *Бруславець*, *Близначиця* [28, с. 71]; остання назва цікава у сенсі альтернативного тлумачення назв на *Близ-*;

Брусів – пот., л. д. Бистриці (бас. Дністра); також *Брусилівка* – р., п. д. Здвижу (бас. Тетерева-Дніпра), у с. *Брусилів* Коростишівського р-ну [28, с. 71] і под.;

Брусна – р., л. д. Хатової, п. д. Ужа (бас. Прип'яті-Дніпра); *Брусний* – пот., л. д. Тур'ї (бас. Ужа-Бодрогу-Тиси-Дунаю) у с. Тур'я Пасіка на Закарпатті; *Брусниця* – р., л. д. Хинівки (бас. Тетерева-Дніпра) [28, с. 71];

Брустуранка (вар. *Тересулка*) – р. у бас. Тересви-Тиси-Дунаю (пор. також низку гідронімів на *Брус-*) [28, с. 71];

Бурча – р. на Запоріжчині, л. д. Карачокраку (бас. Кінської-Дніпра); тут і б. *Бурчак* [28, с. 78];

Бурчак (*Бурчук*) – низка річок у водозборі Дніпра: 1) на Херсонщині, л. д. Дніпра, тут і с. *Бурчак*; 2) на Полтавщині, л. рук. Сули, с. Горошине; 3) на Київщині,

д. Барахтянки (бас. Стугни) та ін. [28, с. 78];

Вересня (вар. *Wereśnia*, *Werosna*, *Werosia*) – р., п. д. Ужа (бас. Прип'яті-Дніпра); також *Вересниця* – р. на Волині, л. д. Грушевиці (бас. Стиру), *Велесниця* – р. на Івано-Франківщині, п. д. Ворони (бас. Бистриці-Дністра) і под. [28, с. 98];

Вересоч – р. на Чернігівщині, д. Остра (бас. Десни), тут і н. п. *Вересоч*; *Верещиця* (вар. *Вересиця*, *Верессича*, *Врессича*) – р. на Івано-Франківщині, л. д. Дністра, між рр. Стривігор і Бистриця-Тисменицька [28, с. 98];

Веречан – пот. на Закарпатті, д. Плайської (бас. Брустуранки-Тересви-Тиси-Дунаю); пор. г. *Веречан* [28, с. 98];

Верешіл (*Вересиль*) – пот. на Закарпатті, л. вит. Васькової (бас. Боржави-Тиси-Дунаю) [28, с. 98];

Вержа – р. у Верхньому Подніпров'ї, також *Вержиця* [34, с. 481];

Вершина – низка річок у басейні Дніпра і Сіверського Дінця [28, с. 100]; тлумачення від апелятива «вершина» у випадку гідроніма непереконливе; також *Верхниця* – гідронім у колишній Псковській губ. [5, с. 229];

Волозна – р. на Чернігівщині у Борзнянському р-ні, л. д. Десни (пор. *Борзна*) [28, с. 119];

Волошівка – р. в бас. Березини; також *Волошин Яр*, д. Березівки, *Волошинка* (вона ж *Воловенка*) [34, с. 88], *Волошка*, *Воложка* [30, с. 87], а також принаймні частина гідронімів на *Волос-/Волош-* [28, с. 119–120];

Ворожба – р. у верхньому Подніпров'ї. О. Трубачов сумнівається у слов'янському суфіксальному *-ба* і схиляється до варіанту *Воробжа* [34, с. 442, 480]. Водночас у завершальному *-ба* можливо вбачати і.-е. *-ра* «вода», характерне як

завершальний компонент у гідронімному назвотворенні;

Ворша – низка річок європейської частини Росії, дд. Клязьми, Оки, Волги [9];

Вручай – ручай в м. Овруч на Житомирщині, д. Норина (бас. Ужа-Прип'яті), пор. давню форму м. Овруч – *Вручий*. Походження назви іноді пов'язували з д.-рус. *вьрети* «вирувати, кипіти», а також із назвою одного з дніпровських порогів – *Берутці* у Костянтина Порфірогенета (X ст.);

Вурсулець (вар. *Урсовський, Урсова, Урсово*) – два потоки на Закарпатті: 1) л. д. Терешілки; 2) д. Нижнього Звору; пор. пот. *Вурсова (Урсова)*, г. *Ursulec* [28, с. 124];

Урсоя – пот. на Чернівецьчині в бас. Серету-Дунаю [28, с. 581];

Урокса – р. в Карелії, що витікає з Уросозера, пор. карел. *uros* «самець» та ін.

Санскритська дієслівна основа *ārṣ* «текти, бігти, плинути», а ще – «бик, самець» (пор. д.-перс. *aršan* «чоловік, муж, мужчина», д.-грец. *arsen* «чоловічий, мужеський», «мужній, могутній, сильний, дужий» і под.), припускаємо, відбита і в низці східнослов'янських гідронімів на *Арш-/Орш-/Орж-, Арс-/Орс-/Орс-, Урс-/Вурс-, Ирш-/Ирж-, Рж-/Рш-/Рс-* і под., особливо частих у басейні Дніпра. Це надає додаткових підстав під іншим кутом поглянути і на ту частину східноєвропейської ономастики, що має форму, близьку до зазначених вище основ. Вочевидь, це стосується й низки «іржавих» гідронімів.

Ірша (Іржа) – р. в бас. Дніпра, л. д. Тетерева, тече на Київщині й Житомирщині (тут і н. п. *Ірша* й *Іршанськ*, а також р. *Іршиця* – л. д. Ірші); також *Іржавець*

(*Іршавець*) – річка на Чернігівщині, д. Остра [28, с. 224];

Іршава – р. на Закарпатті, д. Боржави (бас. Тиси-Дунаю), на якій і однойменне місто. Очевидно, й назва *Боржава* споріднена з *Іршава*, де *Борж-* може бути відбиттям санскр. *vrish-varsh* «самець, бик» (пор. також пот. *Вержичний (Ержички)* в Іршавському р-ні) [28, с. 224];

Оржиця (Оршиця, Орозиця, Орчик, Ржиця, Жжиця) – р. на Полтавщині (де й села *Оржиця* й *Іржавець*), д. Сули (тут і *Сира Оржиця, Гнила Оржиця, Суха Оржиця*) [28, с. 400]. Назву традиційно виводять від *ржа* «іржа», тож у такому разі *Оржиця* має означати «Іржавиця», «Рудавиця», нібито за рудуватий колір води (*оржавтьть, заржавтьть* «вкритися іржею», пор. *ржавець* «болото із застоюною іржавою водою») [6, с. 168]. Іноді назва *Оржиця* сприймалася на фоні російських діалектизмів типу *оржаной* «ржаной», укр. «житній». Пор. також р. *Orz* або *Orž* у бас. Вісли [8, с. 132], гідронім *Самець* у с. Рижавка Жмеринського р-ну Вінницької обл.;

Ржавець – низка річок і боліт в бас. Дніпра, допливи Сули, Десни, Сейму, Супою [28, с. 460], компактно розміщені майже в одному ареалі; пор. *Волошний Ржавець*;

Ржавка – річка на Чернігівщині, л. д. Дніпра [28, с. 460]; пор. *Гиржавка* в бас. Дністра, що, на думку В. Топорова й О. Трубачова, є місцевим діалектним перетворенням первісного **Ржавка* з розвитком вторинного протетичного голосного та придихання [34, с. 485];

Рижівка – д. Тетерева в с. *Карвинівка* на Житомирщині, де й с. *Рижів* [28, с. 461] і под.

У контексті сказаного можна наблизитися і до переконливішого тлумачення

численних назв на *Рос-*, вбачаючи у них те саме первісне *vrish* «самець», «бик» у сукупності його семантичних відтінків:

Рось – д. Дніпра, тече на Черкащині, Київщині, Вінниччині. Варіанти назви: *Ръсь* «на устьї Ръси», *Рсь*, *Рша*, *Ръсь*, *Русь*, *Урс*, *Rossa*, *Roys*, *Росса*, *Росъ*, *Розань*, *Россь*, *Роса*, *Русіта*, *Росявиця* і т. ін. [28, с. 475];

Росава – дві річки в бас. Дніпра: 1) л. д. Росі, тече на Київщині (Кагарлицький і Миронівський р-ни) та на Черкащині (Канівський р-н); варіанти назви: *Ressana* «do rzeki Ressayey», *Rosava*, *Росова*, *Росава*, *Разава*, *Руслава*, *Русанов*, *Rasava*, *Рассава*, *Рясова*, *Расава*, *Росавка*, *Расавка*; 2) п. д. Десни на Чернігівщині, с. Блестова (Новгород-Сіверський р-н) [28, с. 474]. О. Стрижак у зв'язку з назвою *Росава* (д. Десни) звертає увагу на місцевий архаїчний топонімний контекст, що охоплює «назви сіл *Полянське*, *Печенюги*, *Комань* і особливо таємничі *Аршуки...*». Останній топонім, як впливає зі сказаного вище, також є підстави пов'язати із *vrish*//*arsh* «самець, бик»;

Роста́виця (вар. *Раста́виця*, *Rastavica*, *Rastavatica*, *Rastovica*, *Rostovka*, *Растовиця*, *Ростовиця*, *Растониця*) – р. на Вінниччині, Житомирщині, Київщині, л. д. Росі; *Раска́виця* – р., п. д. Росі, п. д. Дніпра; пор. потамонім *Raskolca* у Словенії, л. д. Грачаниці, л. д. Савині [28, с. 474–475];

Роська (вар. *Роска*, *Росс*, *Мала Рось*, *Босий Брід*, *Самець*) – р. на Київщині і Вінниччині, д. Росі [28, с. 475]; варіанти назви *Босий Брід* = *Бичачий Брід* (пор. *Боспор* з аналогічною семантикою), *Самець* засвідчують слухність пов'язування компонента *Рос-Ръш-Рш* з санскр. *vrish* «самець, бик»; пор. *Ра́шка* – р. на Балканах, д. Ібару;

Русинова, б. на лівобережжі Дніпра, тут і оз. *Волошинове* [30, с. 89];

Ружа – пот. на Закарпатті, л. д. Тур'ї (бас. Ужа-Бодрогу-Тиси-Дунаю), тече в с. Тур'ї Ремети, в ареалі з виразною «туровою» семантикою [28, с. 479–480] і под.

У зв'язку з чергуванням початкового л-і в- заслуговує на увагу й назва р. *Лисогору* (*Лисиця*, *Лисогорка*), л. д. Сули, яка у найдавнішій з відомих нам фіксацій, датованих 1399 р., має форму *Высогоръ* (*Лисогір* < *Лисогоръ* < *Высогоръ*) [8, с. 130]. Переважно назва вважалася відоронімного походження [34, с. 44], а перший компонент тлумачився як «лисий», «безлісий». Не виключена можливість, що первісну «самцеву» семантику можуть мати й назви типу *Лиса*, *Лиса Гірка*, *Лиса Липа*, *Лисак*, *Лисинова*, *Лисівка*, *Лисиця* і под. [28, с. 316–317; 30, с. 79]. Зазначені міркування змушують припустити й інакше тлумачення принаймні частини «Лисих» гір, пов'язавши їх із шануванням чоловічого божества, особливо в їх дуальному зв'язку з Дівич-горами, як це припускав свого часу ще Б. Рибаків.

Таким чином, проміжні результати сучасних гідронімних досліджень засвідчують наявність у східноєвропейській гідронімії широкого пласту як цілковито очевидних з семантичного погляду, так і завуальованих, а також потенційних у сенсі подальшого переконливого наукового обґрунтування «самцевих» найменувань. Не менш важливим постає і факт широкого представлення «самцевої» семантики на рівні макрогідронімії регіону. Тож є вагомими підстави передбачати, що подальші дослідження істотно розширять їх перелік. В даному разі винятково важливо, що науковий підхід, спрямований на ширше залучення індоіранської мовної і культурної традиції,

вкотре дає змогу пояснити непрозори або досі непереконливо пояснені найменування, розглянути їх у комплексі, врахувати взаємозв'язки на рівні річка-доплив, залучити ширший ономастичний контекст. А головне – цілковито відповідає фундаментальним методологічним засадам гідронімічних досліджень, що вимагають найпершого звернення до субстратних ономастичних шарів у спробах етимологізації архаїчної гідронімії.

Настільки плідний врожай, що його вдається зібрати на східноєвропейській ономастичній ниві, ще раз переконує у вірності визначеного підходу. Доречно нагадати, що саме у зверненні до індоарійського матеріалу істотні перспективи вбачали О. Стрижак та О. Трубочов, а Б. Рибаків у своєму виступі закликав українських науковців досліджувати санскрит [41]. Очевидно, це справді той шлях, який уже сьогодні змінює традиційне історичне тло східноєвропейської історії, формулюючи перед сучасним дослідником принципово нові наукові обрії, пропонуючи нетривіальні шляхи у розв'язанні комплексної за своєю суттю проблеми етногенезу українського народу. І новітнє тлумачення давньої східноєвропейської ономастики – лише частина цих глобальних сучасних перемін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абаев В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. I–IV. Москва; Ленинград, 1958–1989.
2. Богоедова Т. Н. Славянские гидронимические континуанты праславянского *tur-. *Одеський лінгвістичний вісник*. 2013. Вип. 1. С. 17–30.
3. Вербич С. О. Гідронімія басейну Середнього Дністра: етимологічний словник-довідник. Луцьк, 2009. 236 с.
4. Вербич С. О. Гідронімія Наддністрянщини: склад, будова, особливості становлення. Київ, 2017. 596 с.
5. Вербич С. О. Південнослов'янський топонімікон крізь призму праслов'янського лексичного фонду. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. 2012. Вип. 56. Ч. 1. С. 227–234.
6. Вербич С. О. Словотвірна структура гідронімів як свідчення їхньої архаїки. *Волинь-Житомирищина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем*. 2015. Вип. 26. С. 165–171.
7. Гідроніми Нижнього Подністров'я / під ред. Ю. О. Карпенка. Київ–Одеса, 1981. 112 с.
8. Гідронімія України у її міжмовних та міждіалектних зв'язках / відп. ред. О. С. Стрижак. Київ, 1981. 262 с.
9. Государственный водный реестр Российской Федерации. URL: <http://textual.ru/gvr/> (дата звернення: 02.11.2021).
10. Железняк І. М. Київський топонімікон. Київ, 2014. 224 с.
11. Карпенко Ю. О. О гидронимах Днепр, Днестр, Турунчук. *Русское языкознание*. Київ, 1982. Вип. 4. С. 11–14.
12. Маштаков П. Л. Список рек бассейнов Днестра и Буга (Южного). Петроград, 1917. 57 с.
13. Наливайко С. І. Авестійська Ранха, ведійська Раса й українська Рось. *Українознавство*. 2012. № 4. С. 175–182.
14. Наливайко С. І. Тисяча найновіших тлумачень давніх українських назв, імен, прізвищ, термінів і понять (на індоіранському матеріалі). Київ, 2008. 360 с.
15. Наливайко С. С. До перспектив індоіранської (арійської) традиції у тлумаченні гідронімії Східної Європи (на прикладі семантичного гнізда «вода», «ріка»). *Українознавство*. 2018. № 3. С. 162–180.
16. Наливайко С. С. До перспектив індоєвропейських ономастичних студій (у контексті тлумачення потамоніма Дніпро). *Українознавство*. 2016. № 1. С. 222–232.
17. Наливайко С. С. Етнічна історія Давньої України. Київ, 2007. 632 с.

18. Наливайко С. С. «Індоевропейська проблема» як вузлова проблема етнокультурної історії Східної Європи. *Україна й українство в етнокультурних процесах: концептуальні узагальнення*. Київ, 2017. С. 58–72.
19. Наливайко С. С. Проблема русько-хозарських взаємин в контексті українознавства: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 09.00.12. Київ, 2011. 20 с.
20. Наливайко С. С. Семантичне гніздо «чорний», «темний» в індоіранській гідронімії Східної Європи. *Українознавство*. 2019. № 4. С. 185–201.
21. Наливайко С. С. Сучасні індоарійські студії у дослідженні проблем східноєвропейської етнічної історії. *Українознавство*. 2020. № 4. С. 216–231.
22. Наливайко С. Ще раз про перспективи індоіранських ономастичних студій (до дискусії історика й лінгвіста). *Українознавство*. 2017. № 1–2. С. 153–169.
23. Непокупный А. П. Балто-северославянские языковые связи. Киев, 1976. 227 с.
24. Отин Е. С. К этимологии названий некоторых рек «анималистского» происхождения (из исторической гидронимии Северного Приазовья). *Повідомлення української ономастичної комісії*. Київ, 1967. Вип. 2. С. 13–27.
25. Петров В. П. Етногенез слов'ян: джерела, етапи розвитку і проблематика. Київ, 1972. 212 с.
26. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. Москва, 1981. 607 с.
27. Санскритско-русский словарь. Москва, 1978. 895 с.
28. Словник гідронімів України. Київ, 1979. 781 с.
29. Стрижак О. Етнонімія Геродотової Скії. Київ, 1988. 224 с.
30. Стрижак О. Назви річок Запоріжжя і Херсонщини. Київ, 1967. 127 с.
31. Таранець В. Г. Арії. Слов'яни. Руси. Походження назв Україна і Русь. Одеса, 2004. 281 с.
32. Топоров В. Н., Трубачев О. Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. Москва, 1962. 271 с.
33. Трубачев О. Н. Indoarica в Северном Причерноморье. Москва, 1999. 320 с.
34. Трубачев О. Н. Названия рек Правобережной Украины. Словообразование. Этимология. Этнические интерпретации. *Труды по этимологии. Слово. История. Культура*. Москва, 2009. Т. 4. С. 383–713.
35. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. В 4-х т. Москва, 1987. Т. 4. 864 с.
36. Шилов Ю. А. Прародина ариев: история, обряды и мифы. Киев, 1995. 744 с.
37. Шрамм Г. Реки Северного Причерноморья. Историко-филологическое исследование их названий в ранних веках. Москва, 1997. 155 с.
38. Янко М. Т. Топонімічний словник України. Київ, 1998. 428 с.
39. Monier-Williams M. A dictionary, English and Sanskrit. Oxford, 1964. URL: <https://www.sanskrit-lexicon.uni-koeln.de/scans/MW72Scan/2020/web/index.php> (дата звернення: 02.11.2021).
40. Tavernier J. Iranica in the Achaemenid Period (ca. 550–330 B.C.): Linguistic Study of Old Iranian Proper Names and Loanwords, Attested in Non-Iranian Texts. Leuven; Paris, 2007. 850 p.

REFERENCES

1. ABAYEV, V. (1958). *Historical and Etymological Dictionary of the Ossetian Language*. Vol. 1. Moscow, 657 p. [in Rus.]
2. BOGOYEDOVA, T. (2013). Slavic Hydronymic Continuants of Proto-Slavic *tur-. *Odeskyi lnhvistychnyi zbirnyk* (Odessa Linguistic Collection), Vol. 1, pp. 17–30. [in Rus.]
3. VERBYCH, S. (2009). *Hydronymy of the Middle Dniester Basin: Etymological Handbook*. Kyiv, 236 p. [in Ukr.]
4. VERBYCH, S. (2017). *Hydronymy of Transnistria: Composition, Structure, Features of Formation*. Kyiv, 657 p. [in Ukr.]
5. VERBYCH, S. (2012). Southern Slavic Toponymicon Through the Prism of the Proto-Slavic Lexical Fund. *Visnyk Lvivskoho*

- universytetu. Serii filolohichna* (Lviv University Bulletin. Philological Series), Vol. 56, Part 1, pp. 227–234. [in Ukr.]
6. VERBYCH, S. (2015). Word-Forming Structure of Hydronyms as Evidence of their Archaism. *Volyn-Zhytomyrshchyna: Istoryko-filolohichniy zbirnyk z rehionalnykh problem* (Volhynia-Zhytomyr Region. Historical and Philological Collection on Regional Problems), Vol. 26, pp. 165–171. [in Ukr.]
7. KARPENKO, Yu., ed., (1981). *Hydronyms of the Lower Transnistria*. Kyiv-Odesa, 112 p. [in Ukr.]
8. STRYZHAK, O., ed., (1981). *Hydronymy of Ukraine in Its Interlingual and Inter-Dialect Connections*, 262 p. [in Ukr.]
9. *The State Water Register of the Russian Federation*. [online] Available at: <http://textual.ru/gvr/> [Accessed 02 Nov. 2021]. [in Rus.]
10. ZHELEZNIAK, I. (2014). *Kyiv Toponymicon*. Kyiv, 224 p. [in Ukr.]
11. KARPENKO, Yu. (1982). About Hydronyms Dnieper, Dniester, Turunchuk. *Russkoye yazykoznaniiye* (Russian Linguistics). Vol. 4. Kyiv, pp. 11–14. [in Rus.]
12. MASHTAKOV, P. (1917). *List of Rivers of the Dniester and Bug (Southern) Basins*. Petrograd, 57 p. [in Rus.]
13. NALYVAIKO, St. (2012). Avestian Ranha, Vedic Rasa, and Ukrainian Ros. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies). Vol. 4, pp. 175–182. [in Ukr.]
14. NALYVAIKO, St. (2008). *A Thousand Newest Interpretations of Ancient Ukrainian Names, First Names, and Surnames, Terms and Concepts (based on the Indo-Iranian material)*. Kyiv, 360 p. [in Ukr.]
15. NALYVAIKO, S. (2018). The Question of The Prospects of Indo-Iranian (Aryan) Tradition in the Interpretation of Hydronymy of Eastern Europe (As Exemplified By The Semantic Family of Words “Water”, “River”). *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), Vol. 3, pp. 162–180. [in Ukr.]
16. NALYVAIKO, S. (2016). On the Prospects of Indo-European Onomastic Studies (in the context of interpretation of the Dnieper river name). *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), Vol. 1, pp. 222–232. [in Ukr.]
17. NALYVAIKO, S. (2007). *Ethnical History of Ancient Ukraine*. Kyiv, 632 p. [in Ukr.]
18. NALYVAIKO, S. (2017). The “Indo-European Problem” as a Nodal Problem of the Ethnocultural History of Eastern Europe. *Ukraine and Ukrainians in Ethnocultural Processes: Conceptual Generalizations*. Kyiv, pp. 58–72. [in Ukr.]
19. NALYVAIKO, S. (2011). *The Problem of Rus-Khazar Relations in the Context of Ukrainian Studies*. Kyiv, 20 p. [in Ukr.]
20. NALYVAIKO, S. (2019). Semantic Nest “Black”, “Dark” in Indo-Iranian Hydronymy of Eastern Europe. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), Vol. 4, pp. 185–201. [in Ukr.]
21. NALYVAIKO, S. (2020). Modern Indo-Aryan Studies in the Research of Eastern European Ethnic History. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), Vol. 4, pp. 216–231. [in Ukr.]
22. NALYVAIKO, S. (2017). Revisiting the Prospects of the Indo-Iranian Onomastic Studies (revisiting the discussion of the historian and the linguist). *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), Vol. 1–2, pp. 153–169. [in Ukr.]
23. NEPOKUPNYI, A. (1976). *Baltic-Northern Slavic Ties*. Kyiv, 227 p. [in Rus.]
24. OTIN, Ye. (1967). On the Etymology of the Names of Some Rivers of “Animal” Origin (from the historical hydronymy of the Northern Sea of Azov). *Povidomlennia ukrainskoi onomastychnoi komisii* (Notes of the Ukrainian Onomastic Commission), Vol. 2. Kyiv, pp. 13–27. [in Rus.]
25. PETROV, V. (1972). *Ethnogenesis of the Slavs: Sources, Stages of Development, and Issues*. Kyiv, 212 p. [in Ukr.]
26. RYBAKOV, B. (1981). *Paganism of the Ancient Slavs*. Moscow, 607 p. [in Rus.]
27. *Sanskrit-Russian Dictionary*. (1978). Moscow, 895 p. [in Rus.]
28. *Dictionary of Hydronyms of Ukraine*. (1979). Kyiv, 781 p. [in Ukr.]
29. STRYZHAK, O. (1988). *Ethnonymy of Herodotus’ Scythia*. Kyiv, 224 p. [in Ukr.]

30. STRYZHAK, O. (1967). *The Names of the Rivers in Zaporizhzhia and Kherson Regions*. Kyiv, 127 p. [in Ukr.]
31. TARANETS, V. (2004). *Arians. Slavs. Rus. Origin of the Names "Ukraine" and "Rus"*. Odesa, 281 p. [in Ukr.]
32. TOPOROV, V., TRUBACHOV, O. (1962). *Linguistic Analysis of Hydronyms of the Upper Dnieper*. Moscow, 271 p. [in Rus.]
33. TRUBACHOV, O. (1999). *Indoarica in the Northern Black Sea Region*. Moscow, 320 p. [in Rus.]
34. TRUBACHOV, O. (1968). *The Names of the Rivers of the Right-Bank Ukraine. Word Formation. Etymology. Ethnic Interpretations*. Moscow, 288 p. [in Rus.]
35. FASMER, M. (1987). *Etymological Dictionary of the Russian Language*. Vol. 4. Moscow, 864 p. [in Rus.]
36. SHYLOV, Yu. (1995). *Ancestral Home of the Aryans: History, Rituals and Myths*. Kyiv, 744 p. [in Rus.]
37. SHRAMM, G. (1997). *Rivers of the Northern Black Sea Region. Historical and Philological Study of Their Names in the Early Centuries*. Moscow, 155 p. [in Rus.]
38. YANKO, M. *Toponymic Dictionary of Ukraine*. Kyiv, 428 p. [in Ukr.]
39. Monier-Williams M. (1964). *A Dictionary, English and Sanskrit*. [online] Oxford. Available at: <https://www.sanskrit-lexicon.uni-koeln.de/scans/MW72Scan/2020/web/index.php> [Accessed 02 Nov. 2021]. [in Eng.]
40. TAVERNIER, J. (2007). *Iranica in the Achaemenid Period (ca. 550–330 B.C.): Linguistic Study of Old Iranian Proper Names and Loanwords, Attested in Non-Iranian Texts*. Leuven; Paris, 850 p. [in Eng.]

Прикметно, що архаїчна форма *vrišh* збереглася у низці топонімів і гідронімів Криму, давньої Таврики. Гомер у VIII ст. до н. е. оповідає про джерело прісної води на схилі гори *Кефало-врісі* «Голова бика» поблизу сучасної Балаклави. Неподалік Алушти відомий потік і гідрографічна система *Врісі-Чесме*, де *чесме* має значення «криниця, джерело, колодязь». Сюди ж слід долучити і низку кримських гідронімів *Вересін-Чесмеси*, *Вересін-Чокрак*, *Вірсінь-Узень* і под. З огляду на сказане цілковитим семантичним аналогом пот. *Врісі-Чесме* в Криму можна вважати, до прикладу, струмок *Волове Джерело* в с. Калинівка, між іншим, доплив р. *Вересні* (у бас. *Ужа-Прип'яті*).